

Союзнарна таныхтапчатхан синтаксис теелістері. Союз сөстері

Союзнар ікі пасха ондайлығ синтаксической теелістерні таныхтапчалар: **тиңни** паза теести.

1. **Тиңни союзнар** (*паза, че, тізең, алай, алай ба, пірде, піреде, нимезе, анаң, таң*) палғалыстырчалар:

а) чоохтағның төй членнерін: *Хозанах тұлғүнің алай кізілернің харағынаң чазынған* (Нымахтаң).

б) хадыл чоохтағның чардыхтарын: *Суғ түбі көдіріл килген, анаң оттар прай хыринаң тығылыс сыхханнар*.

Сағыс хоостыра палғалыстығ олаңай чоохтағлар, тиңни союзнар ползыинаң палғалызып, тиңни хадыл чоохтағлар пүдірчелер.

Тузазы хоостыра тиңни союзнар үс пөлікке чарылчалар: **пірігіс, пөліс, тоғырлас**.

Пірігіс союз санастырыс тузалығ полча (*паза, паза ... паза*): *Чит ооллар, күрезіп, сегіріп, чүгүріп паза футбол, волейбол ойнап, күстерін, устарын, сүмелерін салып, марығласханнар. Прай чахайахтар ам даа иртенгі салымдалар паза ам даа сөрөн арығның киизінең тынчатхан осхастар (КН).*

Пірігіс союзның тузазында **анаң** наречие киректелче, ол действиелернің соон сүрістіре иртчеткенін көзітче: *Апсағас наа көгенек кизібіскен, анаң көріндес хырина настыр парып, сазың ікі чара таран салған (СЧ).*

Тоғырлас союзнарны тоғыр полчатхан, киліспинчеткен, пасхалалчатхан теелістерні таныхтапчалар (*че, тізең, а, андағ полбаза, іди полбаза, андағ даа полза*):

Азағы чоғыл, че чүгүрче,

Хус нимес, че ханаттығ.

Аң нимес, **че** хузурухтыг (Тапчаң нымах);

Пар-чох күзімні салып, хыйа сегірібіскем, аба, **тізең**, ол ікі ағастың ортызына хыстыл чөрібіскен (МК); Че ол ізенген: Сабис сарнахтан чөрібіскен чылгыны пазорлапча, хоргыстыг ниме пір дее чогыл. **Андаг полбаза**, Сабис хайди даа пабазын усхуларчыг (НД).

А — орыс тілінең алынған союз, чиит писательлернің прозведениелерінде удаа тоғас сыхты.

Удаа **а, че** союзтар **тізең** союзнаң пірге тузаланылчалар: *Кічіг пала хызыл иирде ылгап тохтабинчатса, а ибде, тізең, пасха кізілер полза, иб ээзі оларны, наныңар тіп, ибдең сығарча (ЕА). Мин хара кічігдең сығара пайлардаң тогыр күрескем, че син, тізең, миніок пай тіп сөклекезің (МК).*

Пөліс союзтары действиелернің, явлениелернің, пірсі пірсінең алызып, хати-хати иртіпчеткенін, алай оларның піреезі ле таллалчатханын, алай алыстыра иртірілчеткенін таныхтапчалар (*алай, алай ... алай, алай ба, алай ба ... алай ба, пірде, пірде ... пірде, ниме зе*): *Пірде адай ярхылабысча, пірде петух тапси түсче (СК); Чоо ізіг күннер турча, алай ба кинетін чүзе наңмыр, хазыр чилнең киліп, сабаннаң чіли, урып-урып парыбысча (НД).*

Пөліс союзтың тузазында пірееде наречие киректелче: **Пірееде** *ағас аразында үгү табызы истіл парча, пірееде пүүр улып сыхча.*

2. **Теести союзтар** мындаг теелістерні таныхтапчалар:

1) **сылтағ** хоза чоохтағны палғалыстырчалар (**аннаңар, аның үчүн**): *Я, күстенген кізі үгренип алча, аннаңар оларны махтирға ла халча (ХЧ). Син настых кізізің, аннаңар пүдірігдең пасха идер ниме парох, мал, чазы тогыстары, кізілер (СЧ). Анда хар тың халын чаапча, ол хар чайгызын тооза хайыл полбинча, аның даа үчүн олар, хақан даа көрзең, ах ла пулутха төөй;*

2) **молчас** хоза чоохтағны піріктірче (**сынап**): **Сынап**, *оолғаннар арыгдаң ирте айланзалар, ызоларға парарлар (НТ);*

3) **тіп** теести союз **толдырығ** паза **пөгін** обстоятельство полчатхан хоза

чоохтағны піріктірче. Көзідімнер:

а) *Хараамны төбін тутчам, ізіг частар сірлезе түспезіннер **тін**.* - пөгін обстоятельство полчатхан хоза чоохтағны піріктіче.

б) *Хайдаг-да иртчеткен кизи кемге-де чоохтаптыр, чаачылар иблерінзер айланчалар **тін**, станциязар ікі эшелон килген **тін**.* - толдырығ обстоятельство полчатхан хоза чоохтағны піріктірче.

Союзтар паза союз сөстєрі

Теести союзтарның функциязын удаа союз сөстєрі толдырчалар.

Союз сөстєрі — ол хоза чоохтағларны палғалыстырарға киректелчеткен пос алынча сөстєр. Союз сөстєрі полып өөнінде тееліс местоимениелєрі киректелчелєр: *кем, ниме, хайдаг, хақан, хайдар, хайдаң, хайзы, нога, нинче.*

Союз сөстєрі, ол-пу сурыға нандырып, чоохтағның члені полчалар, анынан олар сын союзтардаң пасхалалчалар: *Ам даа истіг сагысха кір полар чоғылбын, хайди пірсінде мында сала-саладаң на абаа талаттырбаам (МК); Күн хыйыс парған полған, хақан Сагдай Оглах тағларның пөзиинең харап турғанда (НД); Кем көп хығырча, о көп ниме пілче.*

Идер тоғыстар

1. Хығырыңар. Пастап төөй членніг чоохтағларны, анаң хадыл чоохтағның чардыхтарын палғалыстырчатхан союзтығ чоохтағларны табыңар.

1. Аңчы мылтых атыбысхан, паза харағат чіп чөрген аба харах-хулах чох тайғазар ойлабысхан. 2. Пөзік тағлар паза хойығ ағастар арали толғалып ахча Төө суғ. 3. Часхы пасталча, паза ағастар пүрлері чарылчалар. 4. Иирде мин книга хығырғам паза телевизор көргем. 5. Пустар хайыл парғаннар, че хар ам даа чаапча. 6. Пірде хар тоолапча, пірде наңмыр чаап сыхча.

2. Пирілген чоохтағларда союзтарны табыңар. Олар төбй членнерні алай чоохтағларны палғалыстырчалар ба? Чарыдыңар.

Часхының чалахай күні турча. Танычах өң-пазы тадылығ чыстар ағылча, паза чалбах чазыда хусхачахтарның үннері истілче. Піреде парчыхтар хурт-хоос теер чөрчелер, піреде көк тигірде турналар субалыс парчалар. Ирте часхыда прай ниме позының тоғызын пілче, че ала саасханнар ла, ніндіг көрглеп, аал аразын ибірчелер. Хустар уйа чзапчалар, хайзы аңнар, тізең, іннерін асчалар паза харныларын тосхыарға күн тооза чазы ибір чөрчелер.

3. Хығырыңар. Союзтар паза союз сөстері чоохтағда ниме киректелчелер?

1. Аның үстүнде хойығ ағастар өс парған, паза азах таа теңмеен арығ хар чаапча. (М. Кок.) 2. Хачан олар ибге кіргеннерінде, Арина Петровна иб іс-тін чаксаа көрглеен. 3. Чоо ізіг күннер турча, алай ба кинетін чүзе наңмыр, хазыр чилнең киліп, сабаннаң чіли урып-урып парыбысча. (Н. Дом.) 4. Аал ам даа уйғуда полған, че чуртас саңай тымылбаандыр. Пірде адай ярхылабысча, пірде петух тапси түсче. (С. Кар.)

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.
2. Грамматика хакасского языка [Текст] / Под ред. Баскакова Н.А. – М.: Наука, 1975.
3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика [Текст]. – М., 2001. – С. 692-693.
4. Хакас тілі. Морфология [Текст] / 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгречеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң

Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 38-45.

5. Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.